

## نگاهی به ساخت و سازهای حرم حضرت معصومه (س)

عبدالرضا عباس زاده\*

### مقدمه

انسان در طول تاریخ احترام و ارزش ویژه‌ای برای بزرگان دینی، ملی و فرهنگی قایل بوده است. شاید این احترام و ارادت در بین ایرانیان ملموس‌تر از مردم دیگر نقاط جهان باشد. آرامگاه با شکوه کورش در پاسارگاد و قبر داریوش در نقش رستم از ابتدایی‌ترین بناهایی هستند که در دوران تاریخی به پاس احترام و یادبود این بزرگان ساخته شدند. با ورود اسلام به سرزمین ایران و گرایش مردم ایران به تشیع و علاقه ایشان به امامان معصوم و فرزندانشان برجها، آرامگاه‌ها و مناره‌های زیبایی بر مدفن ایشان به دست معماران، هنرمندان و استادکاران ایرانی ساخته شد. این آثار از ابتدا در زمره شاهکارهای هنری و معماری قرار گرفتند. اما در این بین کمتر نامی از هنرمندان و صنعتگران و معماران زحمتکش این آثار باقی مانده است. برخی از این هنرمندان با خضوع و فروتنی که در وجودشان بود هیچ‌گاه نامی از خود به یادگار نگذاشتند و برخی دیگر اگر نامی از خود در گوشه آثار باقی گذاشتند همان نام است و نام است و هیچ اطلاعات دیگری از آنها وجود ندارد. در این پژوهش کوشش شده است با معرفی مجموعه حرم حضرت معصومه (س) در قم به سیر تحول ساخت و همچنین معرفی برخی از هنرمندان این مجموعه و آثارشان پرداخته شود.

### تاریخچه‌ای از چگونگی حرکت و وفات حضرت معصومه (س) در قم

در سال ۲۱۰ ه.ق مأمون خلیفه عباسی، امام رضا (ع) را از مدینه به مرو دعوت کرد تا او را ولیعهد خود کند. آن حضرت به مرو آمدند و ضمن جریانها و شرایط مفصلی ولیعهدی را پذیرفت و یا ناچار شد بپذیرد. یکسال از این جریان گذشت و ظاهراً در این مدت اطلاع زیادی از ایشان به خانواده‌اش در مدینه نرسید، فاطمه معصومه (س) خواهر ایشان برای اطلاع از حال برادر در سال ۲۰۱ هجری از مدینه به طرف خراسان حرکت کردند، در بین راه در ساوه بیمار شدند و به خادم خود

گفتند ایشان را به قم که محل سکونت شیعیان و حامیان علی (ع) بود، ببرد (فیض، ۱۳۴۹، صص ۹۲-۹۳).

در کتاب تاریخ قم آمده است که چون مردم قم از خبر ورود فاطمه معصومه (س) به ساوه آگاه شدند؛ آل‌سعد اشعری اتفاق کردند که از ایشان درخواست کنند به قم آید؛ از میان ایشان موسی بن خزرچ بیرون آمد و به شرف ملازمت فاطمه معصومه (س) رسید زمام ناچه او را گرفت و به جانب شهر کشید و به سرای خود در میدان میر قم فرود آورد (فقیهی، ۱۳۷۸، ص ۹۶).

حضرت معصومه (س) پس از ۱۷ روز توقف در قم، در همان‌جا رحلت نمود که پس از غسل و کفن، پیکر مطهر ایشان را در باغ بلبلان که ظاهراً متعلق به موسی بن خزرچ بود دفن کردند (ابن الرضا، ۱۳۶۵، صص ۹۴-۸۸).

### چگونگی شکل‌گیری آستانه

پس از دفن حضرت معصومه در باغ بلبلان پسران سعد اشعری ابتدا بر مزار او سایبانی از بوریا ترتیب دادند (فیض، ۱۳۴۹، ص ۱۰۱)؛ این سایبان تا سال ۲۵۶، زمانی که زینب دختر امام جواد(ع) گنبدی بر سر مزار آن حضرت ساخت، وجود داشت (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۲۴). در سال ۳۵۰ ه.ق ابوالحسن زیدبن احمدبن بحرالاصفهانی درگاه غربی حرم را توسعه داد و دری بر آن نصب کرد (مدرس طباطبائی، ۱۳۳۵، ص ۱۸). تا سال ۴۷۷ ه.ق سه قبه در باغ بلبلان وجود داشت که دو تای آن متعلق به دختران امام جواد بود. در این سال وزیر طغرل بیگ سلجوقی بنام امیر ابوالفضل عراقی چون برای زیارت روضه مرتضویه به نجف رفت، خدمت شیخ الطایفه محمدبن حسن الطوسی رسید. معظم‌له او را برای تجدید ساختمان روضه فاطمیه و بنیان مسجد جامعی در مؤلف و موطنش (شهر قم) ترغیب فرمود. عراقی پس از مراجعت به ری، به این مهم پرداخته نقشه ساختمان روضه فاطمیه را طوری ریخت که سه قبه قدیمی را فراگرفته و تمام قبور را از زیر بگیرد و این گنبد وسیع با ارتفاع ۱۴ متر و قطر داخلی ۱۱

امروزی، بیشتر یادگار دوران قاجار و توجه شاهان و بزرگان قاجاریه است.

### سیر تحول ساخت و سازهای حرم در دوره قاجار

با به حکومت رسیدن قاجارها قسمتهای زیادی از حرم که آسیب دیده بود مرمت شد و قسمتهای دیگری به حرم مطهر اضافه شد. این قسمتها عبارتند از:

#### ایوان طلا

همانطور که قبلاً گفته شد، این ایوان در زمان شاه اسماعیل صفوی ۹۲۵ هـ.ق ساخته شد. ابعاد ایوان  $۸/۷۰ \times ۱۴/۸۰$  متر است و با کاشیهای معرق لاجوردی تزیین شده است. در سال ۱۲۷۶ هـ.ق سقف این ایوان مقرنس و سپس با خشتهای طلا آراسته شد. مجموعاً بر روی بدنه این ایوان سه کتیبه بزرگ وجود دارد که مشخصات کامل آنها در جدول کتیبه‌ها آورده شده است. این ایوان از کف تا ارتفاع  $۱/۸۰$  متر با کاشی فیروزه‌ای هشت گوشه تزیین شده که در میان آن، قطعات کوچکتز فیه‌ای رنگ وجود دارد. این مجموعه با حاشیه زمینه لاجوردی نقش و نگاردار در چهارسو احاطه شده است.

#### گلدسته‌های ایوان طلا

ارتفاع این گلدسته‌ها از سطح صحن عتیق  $۳۲/۲۰$  و قطر آنها  $۱/۵$  متر است. گلدسته‌ها را شهاب‌الملک شاهسون در سال ۱۲۸۶ هـ.ق بنا نهاد و با خشتهای کاشی تزیین کرد. در سال ۱۲۹۹ هـ.ق کامران میرزا حاکم قم بام و میله دو گلدسته را با خشتهای زرین آراست (مدرس طباطبائی، ۱۳۲۵، صص ۵۷-۵۱).

#### حرم مطهر

کیکاووس میرزا حاکم قم و کاشان در ۱۲۱۵ هـ.ق سقف گنبد حرم را مقرنس نمود و سپس آن را با آئینه بیازاست و کتیبه گرداگرد حرم را نگاشت. در سال ۱۲۱۸ هـ.ق از طرف سلطان وقت قاجاری، فتحعلی شاه، گنبد حرم مطهر را طلا نمودند. کاشیهای گنبد را برداشتند و بجای آن خشتهای زراندود بکار بردند. در سال ۱۲۲۱ هـ.ق کف حرم مطهر را سنگ مرمر کردند و در سال ۱۲۷۵ هـ.ق ضریح فولادین دوره صفوی را نقره کردند؛ بدین ترتیب که صفحه‌هایی از نقره بر روی فولاد بکار بردند و در بالای آن کتیبه‌ای به خط نستعلیق برجسته اشعار خادم و محرم را در چهل بیت نوشتند. و در چهار سوی حرم چهار در زیبا گذاشتند (فیض، ۱۳۴۹، ص ۲۸).

#### ایوان آئینه

این ایوان در صحن اتابکی یا صحن نو قرار دارد. ارتفاع این ایوان از سطح صحن  $۱۴/۸۰$  و عرض آن  $۷/۸۷$  متر و طول آن

متر دارای پوششی عرقچینی و قبه‌ای کلاه‌خودی با عنقی بلند بود.

گنبد آراسته به نقوش رنگ‌آمیزی و تزیینات آجری و کاشیهای معقلی و از داخل و خارج به شکل برجی بدون ایوان و بیوتات بود (مدرس طباطبائی، ۱۳۳۵، ص ۲۰). در سال ۶۰۵ هـ.ق امیر مظفر احمدین اسمعیل سر دودمان ملوک آل مظفر، بزرگترین استاد کاشی عصر، محمدبن ابی طاهر، را طلبید و به مدت هشت سال به کار ساخت کاشیهای متنوع چهار ضلعی متساوی و مستطیل هشت ضلعی مدرج و نیز مدرج مربع ضلعی و مضلع آراسته برجسته و رنگین و کتابت خطوط نسخ و ثلث و کوفی گماشت.

تقریباً تا زمان سلسله صفوی تغییر محسوس دیگری در حرم به وجود نیامد. با به حکومت رسیدن صفویان که مروجان مذهب تشیع بودند بنای حرم کم‌کم شکل امروزی خود را گرفت. در سال ۹۲۵ هـ.ق شاه بیگم صفوی دختر شاه اسماعیل گنبد پیشین را تجدید بنا کرد و بنایی هشت ضلعی با ایوانی زیبا و دو مناره بلند با صحن و بناهایی دیگر بنیان نهاد. پس از شاه اسماعیل، شاه طهماسب برای مرقد، ضریحی از کاشی ساخت و این کار به دست اعتمادالدوله که از رجال اول مملکت بود، در سال ۹۵۰ هـ.ق انجام یافت. شاه طهماسب بنای تاریخی دیگری به یادگار گذاشت و آن بنای ایوان جنوبی مدرسه فیضیه می‌باشد که به صحن عتیق چسبیده است. بنای این ایوان با کاشیهای لاجوردی رنگ تزیین شده است (راهنمای قم، ۱۳۱۷، ص ۴۸).

شاه صفی اول صحن زنانه را در سال ۱۷۰۷ در قسمت جنوبی آستانه بنا نهاد. شاه صفی ثانی، در قسمت جنوب غربی آستانه، بنایی افزود و این بنا که بسیار ماهرانه ساخته شده بود مقبره شاه عباس ثانی است. تاورنیه سیاح معروف به هنگام ساخت این بنا از قم دیداری داشت و درباره این بنا نوشته است: «متصل در مقبره شاه عباس کار می‌کنند و می‌خواهند آن را یک بنای خیلی عالی بنمایند. اهالی مسجد به من گفتند: گنبد آن از طرف داخل نقره‌پوش خواهد شد، دیوارهای داخلی آن از سنگ مرمر به ارتفاع  $۳/۷$  است و روی آن گل و بوته و نقش و نگار کرده‌اند».

آخرین سلطان صفوی، شاه سلطان حسین، در سال ۱۱۰۷ هـ.ق در قسمت غربی آستانه متصل به مقبره شاه عباس ثانی، مقبره پدرش، شاه سلیمان را ساخت (فیض، ۱۳۴۹، ص ۲۵). شاید این اقدام از آخرین ساخت و سازهای شاهان بزرگ صفوی در حرم مطهر بود چون با سقوط حکومت صفوی توسط افغانها تا مدتها اقدامی اساسی در حرم صورت نگرفت. از زمان افشاریان و زندیان مدرکی جهت دخل و تصرف آنان در حرم حضرت معصومه وجود ندارد. با به قدرت رسیدن قاجاریان توجه‌ای ویژه معطوف حرم مطهر شد و حرم

کتیبه این ایوان نیز از کاشی است با زمینه لاجوردی. بانی این ایوان امین‌السلطان؛ معمار آن استاد محمد باقر قمی؛ نویسنده خطوط آن رجبعلی خراسانی؛ و سال بنای ایوان ۱۳۰۳ است. در کنار این ایوان دو دالان است که به خیابان ارم متصل می‌شود. بر سر در یکی از دالانها کتیبه‌ای است از کاشی که بر روی آن اشعار سید غمخوار با خط میرزا آقا تبریزی نوشته شده است (مدرس طباطبائی، ۱۳۳۵، صص ۷۲-۶۸).

### ایوان شمالی

این ایوان در صحن از خیابان آستانه است. ارتفاع این ایوان ۱۲/۸۰، طول آن ۷ متر و عرض آن ۴/۴۰ متر می‌باشد. بدنه و جرزها کاشی گره‌سازی و سقف با کاشی هفت‌رنگ تزیین شده است. در کتیبه تاقبند این ایوان، بانی ایوان امین‌السلطان؛ نویسنده کتیبه رجبعلی خراسانی و سال بنا ۱۳۰۳ نوشته شده است. در جبهه داخلی ایوان کتیبه‌ای است با خط نستعلیق آقا میرزا تبریزی که اشعار میرزا صادق پروانه در دو بیت نوشته شده است.

در سردر ایوان از خارج نیز در سه بیت اشعار میرزا صادق پروانه توسط آقا میرزای تبریزی با خط نستعلیق نوشته شده است.

### ایوان جنوبی

این ایوان مدخل صحن جدید از طرف خیابان موزه است. ارتفاع، عرض، طول و کاشیکاری آن با ایوان شمالی یکی است. جز اینکه در کمر بند ایوان کتیبه‌ای است به خط ثلث با مطلع «رَوَى عَنِ ابْنِ مَالِكٍ قَالَ كُنْتُ ذَالِيَوْمِ جَانَسًا عِنْدَ النَّبِيِّ» که کاتب این کتیبه رجبعلی مشهدی و سال بنای ایوان ۱۳۰۳ می‌باشد. بر سر در ایوان اشعاری از میرزا صادق پروانه به خط نستعلیق نوشته شده است.

بانی کلیه ابنیه صحن جدید علی‌اصغرخان اتابک، امین‌السلطان؛ مباشر ساختمانها میرزا عبدالموالی؛ معمار ابنیه استاد حسن قمی؛ استادان کاشیکار استاد محمدباقر قمی، حاج غلامعلی، استاد محمد ابراهیم و استاد محمد شیرازی می‌باشند. نویسنده خطوط نستعلیق، میرزا آقا تبریزی، نویسنده خطوط ثلث، رجبعلی خراسانی و ناظم اشعار، فتح‌الله شیبانی کاشانی و میرزا صادق پروانه می‌باشند (مدرس طباطبائی، ۱۳۳۵، صص ۱۱۱-۹۵).

### مسجد بالاسر

مسجد بالاسر دو قسمت دارد. یک قسمت آن دارالسیاده بطول ۱۸/۸ و عرض ۱۴/۶۰ دارای سه ستون آجری با بدنه‌ای گچ‌اندود است. عرض ستونها مختلف است. ولی عریض‌ترین آنها ۲/۵ متر است. ازاره این مسجد از سنگ سفید و کاشی

۹ متر است. با چهار ستون سنگی سیاه به ارتفاع ۱۱ متر که جنوی ایوان نصب شده است و دو ستون دیگر که در عمارت تالارچه که در دو طبقه جانبی ایوان است، قرار دارد. ازاره‌های ایوان آئینه ۱/۸۰ متر سنگ مرمر است. سقف آن مقرنس آئینه است و بدنه آن با آئینه تزیین شده است. زیر سقف آئینه کتیبه‌ای به خط ثلث بر روی سنگ مرمری با مطلع «الله نور سماوات والارض» نوشته شده است و سپس نام بانی و کاتب کتیبه که رجبعلی خادم مشهدی بوده و تاریخ کتابت یعنی سال ۱۳۰۳ آمده است.

دو کفش‌کن کناری ایوان آئینه، به عرض ۳/۶۵ متر، بر چهار ستون سنگ سیاه که دو ستون آن در زیر و دو ستون در بالا قرار گرفته، بنا شده است. ارتفاع این ستونها ۴/۵ متر می‌باشد. پشت، بدنه، تاقبند و بدنه کفش‌کنها تا زیر تاق، کاشی معرق زمینه لاجوردی است. پشت بغل تالارچه و کتیبه آن سنگتراش است و سقف تالارچه و کفش‌کنها گره‌سازی است از چوب و آئینه، بانی کفش‌کنها میرزا علی‌اصغر خان اتابک است. معمار این بنا، استاد حسن معمار قمی؛ نجار، ملا حسین نجارباشی؛ و بنا، استاد ابراهیم است. گلدسته‌های ایوان آئینه بلندترین گلدسته‌های آستانه مقدسه می‌باشند. ارتفاع آنها از سطح بام ۲۸ متر و محیط آنها ۳/۳۰ متر است. بانی گلدسته‌ها امین‌السلطان و معمار گلدسته‌ها استاد حسن معمار قمی است (راهنمای آثار قم، ۱۳۱۷، ص ۶۵).

### صحن اتابکی یا صحن نو

ضلع‌های غربی و شرقی صحن جدید ۷۶/۶ متر است و ضلع‌های شمالی و جنوبی این صحن هر یک ۴۶/۸ متر می‌باشد. چهار ضلع آن که در جهت فرعی واقع‌اند هر یک به طول ۳/۷ متر است.

از در ورودی خیابان ارم، شکم دریدگی پنج ضلعی وجود دارد که ضلع شمالی و جنوبی آن هر کدام ۱۰ متر و دو ضلع فرعی آن ۵/۹ متر است.

صحن نو دارای ۴ ایوان در چهار ضلعی اصلی و سی و یک حجره و ایوان کوچک در اطراف صحن است. طول هر یک از ایوانهای کوچک ۳ متر و عرض آن ۲ متر است. ازاره همه ایوانهای کوچک تا ارتفاع ۵۵ سانتیمتری سنگ مرمر است. ازاره‌های صحن نو نیز تا ارتفاع ۱/۵ متر سنگ مرمر است. بدنه، سقف و مرزهای ایوانها کاشیکاری است. سردر ایوانهای چهارگانه را میله‌ها و گلدسته‌های بزرگ و کوچک آراسته‌اند.

### ایوان شرقی صحن جدید

عرض این ایوان ۷/۳۰ و طول آن ۷/۸۰ متر و ارتفاعش ۱۳/۶۰ متر است. سقف ایوان دارای مقرنس کاشیکاری و تاقبند و جرزها، کاشی گره‌سازی با زمینه فیروزه‌ای و زردرنگ است.

ساخته شد. از جمله شاهان صفوی که در حرم به خاک سپرده شده‌اند می‌توان به شاه سلیمان، شاه عباس ثانی، شاه صفی، و شاه سلطان حسین اشاره کرد و از جمله شاهان و بزرگان قاجاری می‌توان به فتحعلی‌شاه، محمد شاه، مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه، قهرمان میرزا پسر عباس میرزا، میرزا محمدخان از رجال دوره قاجار، میرزا علی‌اصغرخان اتابک و... نام برد. امروزه تعداد زیادی از این مقابر و متعلقاتشان از بین رفته و تنها از برخی از آنها سنگ قبری باقی مانده است. بطوریکه از مقابر شاهان صفوی اثری باقی نمانده است. در حالی که هر یک از این قبرها خود مجموعه‌ای از انواع تزیینات بوده‌اند. از جمله سنگ قبرهای زیبایی که باقی مانده سنگ قبر فتحعلی‌شاه است. این سنگ قبر از مرمر یکپارچه است که بروی آن تمثال فتحعلی‌شاه به وسیله عبدالله‌خان نقاش‌باشی اصفهانی نقاشی شده است. حجار این سنگ قبر، آقا محمدعلی‌خان حجازباشی است که آن را در سال ۱۲۵۰ هـ.ق تمام کرد. همچنین بر روی این سنگ قبر ابیاتی از محمدتقی علی‌آبادی به خط میرزا زین‌العابدین کاشانی نوشته شده است (سنوده، ۱۳۷۵، ص ۵۷).

سنگ قبر محمدشاه نیز زیبایی خاص دارد این سنگ قبر نیز از مرمر سفید است که بر روی آن شمایل محمدشاه حک شده و همچنین ابیاتی بر روی این سنگ قبر نوشته شده است. حجار، محمدعلی اصفهانی و خطاط، سیدحسین می‌باشد. بدون شک از زیباترین سنگ قبرهای باقی مانده در مجموعه حرم حضرت معصومه (س) سنگ قبر مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه است. در این سنگ قبر مناظری از زندگی بهشت همراه با فرشتگان در چهار سوی سنگ به تصویر کشیده شده است. این حجاریها کار حاجی محمدعلی حجار تهرانی و میرزا علی‌اکبر ولد مشارالیه است. این سنگ قبرهای زیبا برای جلوگیری از آسیب به آنها، امروزه در موزه آستانه حضرت که در کنار مدرسه فیضیه قرار دارد، نگهداری می‌شوند و بقیه سنگ قبرهای زیبایی که در این مجموعه وجود داشته‌اند به مرور زمان در اثر تخریب و ساخت و سازهایی که در پنجاه سال اخیر در این مجموعه صورت گرفته به همراه بسیاری از آثار دیگر از بین رفته است.

### نگاهی به درهای مجموعه آستانه

از جمله آثار زیبای دیگری که تجلی هنر هنرمندان و استادکاران در آن بیشتر از آثار دیگر توجه بینندگان را به خود معطوف می‌کند، درهای آستانه است. از زمان ساخت نخستین بنا بر روی حرم حضرت معصومه تا امروز، درهای مختلفی بر بناهای مختلف آستانه کار گذاشته شده است. بعضی از آنها در طول زمان از بین رفته‌اند و بعضی دیگر به خاطر شرایط خاص و آسیبهایی که دیده‌اند امروزه در موزه نگهداری

خشتی، بدنه و سقف آن گچی است. قسمت دیگر مسجد بالاسر، آن است که به حرم متصل است بطول ۸/۷۰ و عرض ۶/۷۰ متر. سقف آن مقرنس گچی بوده و زیر تاقبند کتیبه‌ای به خط نستعلیق دارد که از گچ بریده‌اند و در آن اشعار اشراقی را در ۳۲ بیت نوشته‌اند.

در سال ۱۳۳۱ هـ.ق آیت‌الله فیض به توسعه مسجد بالاسر پرداخت و عمارت مدرسه را در مجاورت مقبره شاه سلیمان برای تدریس خویش بنا نهاد. در سال ۱۳۶۰ هـ.ق سید ابوالفضل تولیت به تعمیر مسجد بالاسر پرداخت و بنای کنونی را با دو پوشش تیر آهن بدون ستون بنا نهاد. در سال ۱۳۸۰ هـ.ق حاج سید محمد طباطبائی (آیت‌الله زاد قمی) صحن مقبره شاه صفی را خراب کرد و با افزودن قسمتی از اراضی خارج، مسجد مجلل کنونی را با گنبد مرتفع و معظم بنا نهاد (ملازاده، ۱۳۷۶، صص ۵۹۱-۵۹۰).

### صحن عتیق

این صحن بطول ۳۵/۷۰ و عرض ۳۴/۷۰ متر است. دیوارهای این صحن تا ارتفاع ۵۵ سانتیمتری سنگ و بقیه با کاشی تزیین شده است. در یک ضلع این صحن، ایوان طلا و در ضلع روبروی آن ایوانی است بطول ۸/۷۵، عرض ۲/۵ و ارتفاع ۱۳ متر؛ ازاره‌های این ایوان تا ۱/۵ متر کاشی خشتی و بدنه آن گچی و سقف آن مقرنس، آویزی است. در زیر سقف مقرنس، کتیبه‌ای است از کاشی بطول ۱۲ متر و عرض ۳۰ سانتیمتر که با خط نستعلیق اشعاری از مجید قمی (سید) در زمینه لاجوردی نوشته شده است. همچنین در کنار این کتیبه نام بانی ایوان سید حسین متولی باشی و نویسنده اشعار، میرزا عمو و سال تأسیس بنا یعنی ۱۳۰۱ نوشته شده است.

و نیز بر سردر ایوان، سنگی مرمری است بطول ۱/۲ متر و عرض ۵۳ سانتیمتر که بر روی آن وقفنامه قنات ناصری به خط نستعلیق کنده شده است. سال وقف ۱۲۸۰ و نویسنده، ابوالفضل بن فضل‌الله است و در ضلع شرقی این ایوان ساعت بزرگی نصب کرده‌اند که بانی آن میرزا علی مشکوه‌الملک است و بر سردر آن بخط نستعلیق نام سلطان وقت نوشته شده است (مدرس طباطبائی، ۱۳۳۵، ص ۷۴).

آنچه تا اینجا گفته شد توضیحاتی مختصر و فشرده درباره مجموعه‌ای از قسمتهای اصلی آستانه مطهر حضرت معصومه (س) بود که در دوره‌های مختلف به‌ویژه صفویه و قاجاریه به حرم مطهر اضافه شده بود.

### معرفی چند سنگ قبر زیبای قاجاری و هنرمندان آن

در دوران حکومت صفویان و قاجاریان تعدادی از شاهان و بزرگان این دو سلسله بنا به وصیت ایشان در این مکان مقدس به خاک سپرده شدند که بالطبع قبرهای زیبایی برای ایشان

### سخن پایانی

در یک دیدی وسیع و کلی، مجموعه آستانه حضرت معصومه(س) تلفیقی از هنرهای مختلفی است که در کنار هم تشکیل موزه‌ای از هنر اصیل ایرانی را داده است. آنجا که هنرمندان ایرانی مسلمان با تمام خلوص نیت و از عمق وجود خویشتن نهایت هنر خود را خلق کرده‌اند.

اما امروزه بویژه در صد سال گذشته به شواهد دیده ما و نوشته‌های برخی از محققان و پژوهشگران عرصه هنر، بر اثر برخی بی‌توجهی‌ها و برخی شرایط که لازمه توسعه مجموعه آستانه بوده است، بسیاری از آثار و قسمتهای حرم مطهر از بین رفته است.

امروزه چون به این مجموعه مذهبی - هنری صرفاً از دید مذهبی نگاه می‌شود و ارزش هنری آن در برابر ارزش مذهبی آن رنگ باخته است، بسیاری از قسمتهای ارزشمند آن با سرعت فراوان تخریب می‌شود و بافت فرهنگی آن هر روز تحت الشعاع تغییراتی قرار می‌گیرد که نیاز به پلانیهای جدید از این مجموعه را هر چند سال یکبار، الزامی می‌کند. برخی از آثار و قسمتها که برای حفاظت بیشتر به موزه آستانه منتقل می‌شود بر اثر عدم آشنایی با حفاظت و مرمت صحیح از آنها و همچنین شرایط نامناسب موزه، در آنجا از بین می‌روند. در این پژوهش سعی شد حتی‌الامکان از قسمتهایی نام برده شود و هنر هنرمندانی ذکر شود که وجود خارجی دارند و به توضیح درباره خیابان موزه و مقابر شاهان صفوی و غیره که تخریب شده‌اند، در این مبحث اشاره‌ای نشده است.

نکته پایانی در مورد تزیینات معماری در حرم حضرت معصومه(س) آن است که در دوره صفویه هنر آینه‌کاری به‌عنوان یک هنر کاربردی مهم در تزیین بناها مطرح شد. این هنر از آنجا که خصوصیات مهمی از جمله زیبایی منحصر بفرد و انعکاس نور را دارد و مخصوصاً در بناها، نوعی جلال و عظمت را به وجود می‌آورد به سرعت خود را مطرح کرده و همراه با کاشیکاری به‌عنوان دو عنصر مهم در تزیینات معماری مخصوصاً بناهای مذهبی به کار گرفته شدند. در مجموعه حرم حضرت معصومه(س) بیشترین حجم تزیینات شامل حجاری یا کاربرد سنگهای مرمر به رنگهای مختلف در ازارها، کاشیکاری به صورت هفت‌رنگ یا معرق در سطوح دیوارها، آینه‌کاری تاقی و تاقچه و قوسها است و بقیه هنرها و تزیینات معماری مانند نقاشی روی گچ، نقره‌کاری و غیره که ظرافت بیشتری دارند، بر اثر تردد بیشمار زائران، دیگر وجود خارجی خود را از دست داده و یا به صورت بسیار جزئی در گوشه و کنار این مجموعه دیده می‌شوند.

پی‌نوشت:

۱- عنق: گردن، ساقه، و.

می‌شوند. این درها معمولاً از جنس فولاد، خوب یا تلفیقی از این دو و یا از جنس طلا و نقره هستند. درها یکی از اجزایی هستند که هنرمندان در آنها نهایت هنر و عشق خود را پیرامون اعتقاد و باور قلبی خود بکار گرفته‌اند و اثری خلق کرده‌اند که ایمان و علاقه در آن موج می‌زند و از آنجایی که درها کمتر مورد تعمیر و تغییر قرار می‌گرفتند نام هنرمندان خود را به خوبی حفظ کرده‌اند.

### مهمترین درهای حرم مطهر عبارتند از:

۱- در طلایی که در قسمت شمالی حرم متصل به رواق ایوان طلا نصب شده بود. ارتفاع این در ۳/۲۰ و عرض آن ۲/۸ متر بود. صفحه‌های زیرین آن از جنس نقره و روی آن با پارچه‌های طلا به اشکال مختلف اثر در و درهم کوکبی منظم و غیرمنظم آراسته شده است و در روی آن نامهای خدا را کنده‌اند. از دیگر نوشته‌های روی این در، شعرهای یکی از شاعران زمان با تخلص «دانش» است که بر روی این در دیده می‌شود. سال ساخت این در ۱۲۲۱ ه.ق همزمان با حکومت فتحعلی شاه قاجار است.

۲- در نقره‌ای که در ضلع شرقی حرم نصب بود. ابعاد این در ۲/۷۵×۱/۷۰ متر است. این در با صفحات نقره با کنده‌کاری زیبایی تزیین شده است. در جوانب این در، کتیبه‌ای به خط نستعلیق با نامهای خدا و شعرهای شوریده شیرازی نوشته شده است. بانی این در، حسینقلی خان مافی نظام‌السلطنه است. نویسنده کتیبه روی در، محمد ابراهیم مشهور به میرزا محمود است. سازنده در، محمدتقی و سال ساخت ۱۳۱۰ ه.ق می‌باشد.

۳- سومین در روی چوبی خاتمکاری شده، که در ضلع شمال غربی که به مسجد زانه گشوده می‌شود، نصب بود. بر روی حاشیه این در، کتیبه‌ای با اشعار «وقار» وجود دارد. واقف در، عزت‌الدوله است و در سال ۱۲۹۳ توسط استاد احمد شیرازی ساخته شده است.

۴- دو در خاتمکاری شده شبیه به هم در ابعاد ۲/۵×۱/۵ متر که در ورودی مسجد بالاسر نصب بودند. کتیبه روی در زیارت عاشورای امام حسین(ع) و در زیر آن دو بیت از اشعار محتشم کاشانی به خط نستعلیق با مطلع «بازین چه شورش است که در خلق عالم است» می‌باشد. واقف این درها نصرالله فراهانی در سال ۱۲۷۶ ه.ق است.

در جدول شماره دو مشخصات کامل درهای موجود حرم در موزه آستانه آورده شده است. آنچه در جدول مربوط به درها آورده شد، مربوط به درهایی هستند که امروزه در موزه یا حرم وجود دارند. بدون شک حرم حضرت معصومه(س) با این وسعت درهای زیادی داشته که امروزه اثری از آنها وجود ندارد.

**فهرست منابع و مآخذ**

- ۱- ابن‌الرضا، سیدحسین، قم از نظر اجتماعی - اقتصادی، انتشارات مهر، ۱۳۶۵.
- ۲- ستوده، منوچهر، کتابه‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س) و تخریب‌های اطراف آن، انتشارات کتابخانه آیتا... مرعشی، ۱۳۷۵.
- ۳- فیض، عباس، گنجینه آثار قم، انتشارات مهر استوار قم، ۱۳۴۹.
- ۴- فتیوی، اصغر، تاریخ مذهبی قم، انتشارات آستانه، ۱۳۷۸.
- ۵- کوچک‌زاده، محمدرضا، تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، انتشارات انشراح قم، ۱۳۸۰.
- ۶- مدرس طباطبایی، تربت پاکان، جلد اول، انتشارات مهر قم، ۱۳۳۵.
- ۷- ملازاده، کاظم، دایرالمعارف بناهای آرامگاهی، انتشارات سوره، ۱۳۷۶.
- ۸- ناصر الشریعه، محمدحسین، تاریخ قم، انتشارات دارالعلم قم، ۱۳۵۰.
- ۹- راهنمای قم، انتشارات دفتر آستانه قم، ۱۳۱۷.

**جدول شماره ۱: بانیان و اقدامات آنها در مجموعه حرم حضرت معصومه (س) از آغاز تا پایان دوره صفوی**

بانی	سال	اقدامات صورت گرفته
پسران سعد اشعری	(?) ۲۰۲ ه.ق	سایبانی از بوریا بر فراز قبر حضرت معصومه ساختند
زینب دختر امام جواد	۲۵۶ ه.ق	گنبدی بر فراز قبر آن حضرت بنا نهاد
ابوالحسن (عامل قم)	۲۵۰ ه.ق	توسعه درگاه غربی حرم و نصب در بر درگاه غربی
امیرابوالفضل عراقی	۴۷۷ ه.ق	برخی بدون ایوان به ارتفاع ۱۴ متر و قطر ۱۱ متر بنا نهاد که مزین به نقوش و تزیینات آجری و کاشیکاری معقلی بود
امیر مظفر بن احمد نواده مختص الملوک وزیر سلطان سنجر	۶۱۳ ه.ق	تزیین مرقد با کاشی‌های زرین‌فام
شاه‌بیکم صفوی دختر شاه اسماعیل	۹۳۵ ه.ق	تجدید بنای گنبد پیشین، بنایی هشت ضلعی با ایوانی زیبا و مناره‌هایی بلند با صحن عتیق و بناهایی دیگر بنیان نهاد
شریف نقیب سید اسحاق تاج اشرف موسوی	۹۳۹ ه.ق	ایوان مجلی به نام عنبة فاطمیه در مدخل شمالی و صحن عتیق بنا نهاد
شاه طهماسب	۹۵۰ ه.ق	ساخت مضیف‌خانه برای آستانه، ساخت ضریح مرقد با کاشی، بنا ایوان جنوبی مدرسه فیضیه
شاه صفی اول	۱۰۷۷ ه.ق	صحن زنانه را در قسمت آستانه بنا نهاد
شاه صفی دوم		ساخت مقبره شاه عباس دوم
شاه سلطان حسین	۱۱۰۷ ه.ق	ساخت مقبره پدرش در سمت غربی آستانه

جدول شماره ۲: کتیبه‌های موجود در آستانه حضرت معصومه (س)

مکان	ریان	خط	عمرمند حفاریس	موضوع کتیبه	بانی کتیبه	تعداد کتیبه	توضیحات
سده مرقد	۱۰۰هـ.ق	نشت	اوزید کاشی	معرنی مطهرین احمدین اسماعیل	امیر ظفر	۱	بدنه مرقد از بالا و پایین با نعلبات کوچک و بزرگ کاشی رانته شده و بین دو کتبه در بالا و پایین کاشی‌ها بر روی خستنه‌های سرگرد نوشته شده است و میان دو حاشیه کتبه اهل بیت آیات قرآنی دیده می‌شود.
مرقد	۱۱۲هـ.ق	نشت	محمدبن ابی‌طاهر	ایات قرآنی و سلام و درود بر پیامبر و اهل بیت و	امیرمظفرین احمدین اسماعیل	۱	
سده مرقد	۱۱۳هـ.ق	صح-نشت	محمدبن ابی‌طاهر	سوره‌های کوچک، روایات مذهبی، آیات تفسیری	امیرظفر	۱	ارایش بدنه در فاصله بین کتیبه‌های سده با بیخ درخت طغیان کاشی توکس و چینه توکس است. نامش و نقش و نگار و حاشیه‌ها از سوره‌های کوچک و روایات مذهبی و گاه آیات فارسی به خط نسخ است و فواصل آن با کاشی فیروزه‌ای پر کرده‌اند.
ایوان طلا	۹۹۹هـ.ق	نشت سفید	دول حسین	الخدمانه الذی هدانا لهذا	ابومعقل شاه اسماعیل خان	۱	این کتیبه شصت ساتبیتر بهما دارد و بر زمینه لاجوردی گرداگرد ایوان طلاست
ایوان طلا	۹۹۹هـ.ق	نشت سفید	دول حسین	روی فرم‌نشوی فی عبیره العوسوم	-	۱	این کتیبه ۴۰ ساتبیتر بهما دارد و بر کاشی معرق نوشته شده است
دیواره دورادور مرقد	۹۵۰هـ.ق	نشت سفید	علی حسین	سلام بر پیامبران و امامان	ابومظفر طهماسب چهارخان	۱	پهلی من کتیبه ۲۰ ساتبیتر است
سورج کاشی	۹۵۰هـ.ق	نشت	علی حسین	اللهی حیا علی شری محمد	شاه طهماسب	۱	
روشنه معنوه	۱۰۰۷هـ.ق	نشت	ابوالقاسم حسینی	مراقب و تشرها	شاه عباس ثانی	۱	این کتیبه گچ‌ریخته شده در زمینه سفید با خط نشت نوشته شده است.
ایوان طلا	۱۱۲۵هـ.ق	نشت	نور ادهم بن	ایه نور	-	۱	این کتیبه از قوس شرقی ایوان طلا آغاز شده و دو هوس غربی ایوان طلا پایان پذیرفته است. این کتیبه عمل استاد حسن قمی است
مسجد آلاسر	۱۲۲۶هـ.ق	سنگعلیق	-	اشعار در ۲۲ بیت	-	۱	این کتیبه به خط نستعلیق بر روی گچ و سسار آبی از شهرهای است
گرداگرد کتبه	۱۲۵۰هـ.ق	سنگعلیق	افشاری	۶ بیت قصیده در مدح بازگه حضرت	فتحعلی شاه قاجار	۱	قصیده این کتیبه از حضرت جبار حیا می‌باشد.
صوبه تقریری	۱۲۷۵هـ.ق	سنگعلیق	-	اشعار	-	۱	اشعار کتیبه بالاسر بر حایه و اشعار پایین یا از محرم است و تعداد آیات جهن بیت می‌باشد
سردر ایوان صحن عشق	۱۲۸۰هـ.ق	سنگعلیق	ابوالفضل بن فضل	وقف نامه قنات ماضری	-	۱	این کتیبه بر روی سیر در ایوان از جنس مومز می‌باشد. ابعاد آن ۵۳×۱۰۲۰ سانتیمتر است
ایوان داخل صحن عشق به صحن آینه‌نگار	۱۲۹۶هـ.ق	نشت	علی کبر ایچس	حدیث	سیدحسین موسوی باقی	۱	این کتیبه بر روی کاشی زمینه لاجوردی به اهتمام میرزا علی مجید نوشته شده است.
صحن عشق ایوان	۱۳۰۱هـ.ق	سنگعلیق	میرزاغور	اشعار	سیدحسین موسوی باقی	۱	این کتیبه از کاشی و بر روی زمینه لاجوردی به طول ۱۲ متر عرض ۲۰ سانتیمتر نوشته شده است
سردر ایوان طلا	۱۳۰۲هـ.ق	نشت	رحیمعلی خادم مشهدی	الله نورسودات والأرض	رحیمعلی خادم مشهدی	۱	این کتبه بر سقف ایوان آینه بر روی سنگ مرمر نوشته شده است
ایوان آینه	۱۳۰۲هـ.ق	نشت	رحیمعلی خادم مشهدی	الله نورسودات والأرض	رحیمعلی خادم مشهدی	۱	
ایوان شرقی صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	رجعی غرضانی	بنای صحن	امین‌السلطان	۱	این کتیبه از کاشی بر زمینه لاجوردی است معمار این کتیبه احمدخان قمی است
صحن آینه‌نگار ایوان	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	میرزا آقا تبریزی	بنای صحن	امین‌السلطان	۱	اشعار این کتبه از دست مخمور است
سردر سردر دای	۱۳۰۳هـ.ق	نشت	رجعی غرضانی	سای صحن	امین‌السلطان	۱	این کتیبه در زیر طاق‌بندی ایوان شمالی صحن آینه‌نگار قرار دارد
ایوان شمالی صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	آقا میرزا تبریزی	شعر	امین‌السلطان	۱	دو بیت شعر از میرزا صادق پروانه
سردر صحن ایوان شمالی صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	آقا میرزا تبریزی	سه بیت شعر در پای صحن	امین‌السلطان	۱	سه بیت شعر از میرزا صادق پروانه است.
کعبه ایوان جنوبی صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	نشت	رجعی مشهدی	حدیث	امین‌السلطان	۱	روی علی بن ابراهیم ملک قال کتبت.....
سردر ایوان جنوبی صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	-	اشعار	امین‌السلطان	۱	این اشعار سروده میرزا صادق پروانه است.
گرداگرد صحن آینه‌نگار	۱۳۰۳هـ.ق	سنگعلیق	میرزا آقا تبریزی	اشعار	-	۱	این کتیبه به طول ۷۴×۸ سانتیمتر، شامل اشعار از مرزا فتح‌الله کسانلی منخلص به شش‌بند، یکده مصرع از آیات با مرکز سفید و یک مصرع از آیات با مرکز بزرگ نوشته شده است

جدول شماره ۳: درهای مختلف آستانه با برخی مشخصات ظاهرشان

شماره	زمان ساخت	محل نصب	جنس در	هنرمند سازنده	تزئینات آن	هنرمند خط	ابعاد در و توضیحات دیگر
۱	۱۱۹۲ ه‍.ق	؟	چوب چنار	؟	قاب‌بندی شده با چوب گردو و تارنج با طرح تزئین اسلیمی و خاتم‌کاری شده مزین به اشعار محمدعلی ریاحی	حبیب... فضایی	
۲	۱۲۱۳ ه‍.ق	جلوی صریح کاشی شده حرم مطهر در پشت صریح نقره‌ای	بدنه اسفلی طلا	؟	طلابوش شده با تزئینات میناکاری با اشعار فصحی‌خان صبا	محمدنهدی طهرانی	۱۶۰×۹۵ سانتی‌متر
۳	فصلی‌شاه ۱۲۲۱ ه‍.ق	بین صریح و ایوان طلا	چوبی	-	نقره‌پوشی همراه با تزئینات طلا و مزین به اشعار دانش	آقامهدی طهرانی و ابوظالب حسینی	۳۲۳×۳۰۶ سانتی‌متر
۴	۱۲۵۶ ه‍.ق	مقبره فصحی‌شاه قاجار	چوبی	-	خاتم‌کاری و منبت‌کاری شده	-	۲۲۰×۱۲۲ سانتی‌متر
۵	۱۲۷۶ ه‍.ق	بین روضه مطهره و مسجد بالاسر	چوبی	؟	خاتم‌کاری و مزین به اشعار مجتهد کاشانی	-	۲۶۸×۱۶۴ و اقلق این درها تصرفه قراهانی می‌باشد.
۶	زمان محمدشاه	بین روضه مطهره و مسجد بالاسر	چوبی	احمد شیرازی	خاتم‌کاری شده و مزین به اشعار استاد قار شیرازی	-	۲۱۳×۱۴۲ این در هدایای عزت‌الدوله دختر محمدشاه به آستانه می‌باشد.
۷	عصر ناصری	مقبره محمدشاه قاجار	چوبی	احمد شیرازی	خاتم‌کاری شده	ابوالفضلین فضل... ساوچی	۲۱۵×۱۴۱ سانتی‌متر
۸	۱۳۱۰ ه‍.ق	ایوان آینه	چوبی - پوشش نقره	محمدنقی	قلمزنی با نقره و مزین به اشعار سوره‌سیرازی	میرزا عمو	۲۷۵×۱۹۳ بانی این در حسینی‌خان و برادرش بودند.
۹	۱۳۱۴ ه‍.ق	رواق آینه مرقد مطهر	چوب با پوشش نقره	-	قلمزنی با نقره و مزین به اشعار سوره‌سیرازی	محمدابراهیم طهرانی (میرزا عمو)	۳۱۸×۲۰۷ سانتی‌متر